

چالش قهرمان انزواطلب در مقابله با زندگی مدرن: تحلیل گفتمان و روایت در رمان نفرین زمین اثر جلال آل احمد و صورت-جلسه اثر لوکلزیو

فریده علوی*

دانشیار دانشکده زبانها و ادبیات خارجی دانشگاه تهران،
تهران، ایران

سیداحسان حسینی**

دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فرانسه دانشگاه تهران،
تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۱۱، تاریخ تصویب: ۹۸/۱۰/۳۰، تاریخ چاپ: دی ۱۳۹۸)

چکیده

قهرمان انزواطلب در آثار رمانتیک جلوه درخشانی دارد. قهرمان رمانتیک با پشت کردن به دنیا و تماس با طبیعت به کاوش در درون خود می‌پردازد. این کنش لزوماً در مواجهه با مدرنیته نبوده بلکه بیشتر بیانگر نوستالژی انسان دورافتاده از ریشه‌ها و طبیعت را باز می‌نمایاند. در قرن بیستم و تحت تاثیر نویسندگانی چون پروست و جویس بار دیگر انزوا و درون‌نگری قهرمان رواج یافت که این بار کاملاً متفاوت با انزوای رمانتیک بود. در اینجا جستجوی هویت در دنیای مدرن به چالش اساسی قهرمان و نویسنده بدل می‌شود. در این مقاله برآنیم تا با بررسی شیوه روایت و گفته‌پردازی دو رمان نفرین زمین جلال آل احمد و صورت-جلسه ژان ماری گوستاو لوکلزیو در پژوهشی تطبیقی، که بر نظریات دومینیک منگونو پیرامون گفته‌پردازی و سبک‌شناسی استوار می‌باشد، نسبت انزوای قهرمان با جهان مدرن را روشن ساخته و نشان دهیم که چگونه انزوا توانسته به امکانی برای مقاومت در مقابل جهان مدرن و ارزش‌های تحمیلی آن تبدیل شود. تطبیقی بودن پژوهش به ما امکان گسترده‌تر افق‌های آن و فراهم کردن بستری برای درک اشکال مختلف مقاومت در برابر زندگی مدرن به عنوان یک سبک زندگی سلطه‌گر و همسان‌ساز با توجه به تفاوت‌های فرهنگی شرقی-غربی را فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی: انزواطلبی، زندگی مدرن، مقاومت، پیوند، هویت‌یابی، جلال آل احمد، ژان-ماری گوستاو لوکلزیو.

* نویسنده مسئول: falavi@ut.ac.ir

** ehosseini6384@gmail.com

۱- مقدمه

قهرمان انزواطلب در ادبیات قرن نوزدهم و بیستم نقش بسزایی داشته است. قهرمانان رمانتیک شاتوبریان^۱، سنانکور^۲ و کنستان^۳، با پشت کردن به هیاهوی شهر برای بازیافتن و لمس دوباره آغوش طبیعت و درون نگری^۴، انزوا و عزلت را به عنوان سبک زندگی انتخاب می کردند. البته در دوره دوم رمانتیسیم (۱۸۲۰-۱۸۴۳) این قهرمان از غار تنهایی خود بدرآمده و تعهد اجتماعی را تجربه می کند (ژان والژان). هر چند باید توجه داشت که زندگی در میان جمع و فعالیت اجتماعی لزوماً به معنی عدم گرایش به انزواطلبی نیست. در قرن بیستم و پس از تجربیات پروست و جویس، انزوای قهرمان شکل دیگری به خود می گیرد و عزلت جویی نه برای تماس با طبیعت بلکه به عنوان امکانی برای بازیابی هویت فردی (فلسفی) مطرح می شود. به عنوان مثال می توان از ضدقهرمانان عزلت جوی ساموئل بکت نمایشنامه نویس، رمان نویس و شاعر ایرلندی یاد کرد. در اینجا طبیعت و حضور تسکین بخش و پرشکوهش غایب است و قهرمان در جدال با جهان مدرنی که حضورش را به چالش می کشد به انزوا روی می آورد. فضای عزلت جویانه امکان طرح پرسش های درونی، تک گویی های درونی و یکی شدن راوی و مخاطب را فراهم آورده و به بازیابی هویتی نوین کمک می کند. لازم بذکر است که گاهی انزوای قهرمان ترکیبی از نوع اول و دوم است. یعنی قهرمان در عین حضور در دل جامعه و رویارویی با عمیق ترین چالش های هویتی، حضور خلوتی را برای خود فراهم می بیند که از آن برای خودیابی بهره می جوید. این خلوت لزوماً یک فضای فیزیکی نیست و می تواند از طریق روایت ایجاد شود. قهرمان رمان نفرین زمین جلال آل احمد از گونه اخیر است. در حالی که قهرمان صورت-جلسه، آدام پولو در ادامه سنت رمان غربی و هویت جویی قهرمان پروستی، جویسی و بکتی قرار می گیرد. او متأثر از سیطره آگزیستانسیالیسم بر زمانه پیدایشش (۱۹۶۳) خواستار به درآمدن از فراموشی هستی و رجوع به هستی (در معنای هایدگری) است ازین رو از هستنده ها^۵ فاصله گرفته و منزوی می شود. نهایتاً بررسی قهرمان عزلت جو در داستان می تواند امکانات روایت و گفته پردازی در ایجاد فضای انزوا از یک سو و چالش های هویتی ای را که در این فضا مطرح می شود آشکار سازد. تمدن مدرن با تاکید بر انسان گرایی، تساوی و برادری

1- François-René de Chateaubriand (1768-1848)

2- Etienne Pivert de Senancour (1770-1846)

3- Benjamin Constant (1767-1830)

4- Introspection

5- Les étants

بین انسان‌ها، به‌طور طبیعی نگاه منفی و تحقیرآمیزی به انزوا دارد. در چنین جامعه‌ای، انزوا نشانه اختلالات روانی و اجتماعی است. این الکی‌ها، افسرده‌ها، معتادان مواد مخدر و جامعه‌ستیزها هستند که غالباً ترجیح می‌دهند منزوی باشند. با این حال، همین جامعه از مطرود کردن که نوعی انزوای تحمیلی است به عنوان حربه‌ای علیه مخالفین و ناراضیان استفاده می‌کند. نژادگرایی، جنسیت‌گرایی و هر گونه فشار علیه اقلیت‌ها از آن جمله‌اند. هرچند که این رفتار جامعه مدرن توسط متفکرین و انسان‌دوستان متعلق به جامعه غربی مورد انتقاد قرار گرفته است به نحوی که جامعه جهانی پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای در مبارزه با مطرودسازی داشته، اما نباید فراموش کرد که ریشه این گرایش‌ها در یک ویژگی جوامع مدرن یافت می‌شود: یکپارچه‌سازی، یا به عبارتی گرایش هر جامعه مدرن برای تحمیل یک سبک زندگی خاص به تمام اعضایش. علیرغم ادعاهای مدرنیته مبنی بر تکررگرایی و به رسمیت شناختن تفاوت‌ها، جهانی‌سازی می‌تواند به عنوان تجسم این گرایش‌ها یکپارچه‌سازانه تمدن مدرن باشد. پژوهش‌های قابل توجه میشل فوکو در باب زندان، تنبیه و روانپزشکی این امر را اثبات کردند که انزوا، سازوکاری تنبیهی از سوی جامعه برای محافظت از خود در برابر عناصری است که موجب اختلال در یکپارچگی اجتماعی بوده‌است. میشل فوکو در بیانی طعنه‌آمیز، این واقعیت را چنین توصیف می‌کند: «چه جای تعجب است اگر زندان، شبیه کارخانجات، مدارس، پادگان‌ها و بیمارستان‌ها باشد وقتی که اینها همگی شبیه زندان هستند.» (فوکو، ۱۹۹۳: ۲۶۴) ازین رو در بطن این فضای اعمال فشار، انگیزه‌های مقاومت شکل می‌گیرد که به آن اشاره خواهیم کرد. زمینه این پژوهش ادبیات تطبیقی است که امکان مقایسه افق‌های پیش‌روی دو قهرمان از شرق و غرب را برای ما فراهم می‌آورد. بررسی مقاومت در برابر تمدن غرب از دو نگاه بیرونی (جلال آل احمد) و درونی (لوکلزیو) ما را به افق‌های گسترده‌تری در درک و دریافت چالش هویت‌یابی در قرن بیستم رهنمایی می‌کند. نهایتاً لازم بذکر است که در این پژوهش از تحلیل‌های متنی و سبک‌شناختی مبتنی بر آرای زبان‌شناس فرانسوی دومینیک منگونو استفاده شده است. تحلیل گفته‌پردازی، روایت و واژه‌پردازی‌های مبنای ما برای رسیدن به پاسخ بوده‌اند.

۲- بیان مسئله

هدف اصلی مقاله روشن ساختن ماهیت انزوا در رمان‌های نفرین زمین و صورت-جلسه است. آیا انزوای قهرمان کنشی حاصل از دلزدگی است یا ریشه در ترس از جهان مدرن دارد؟

به عبارت دیگر آیا ناتوانی قهرمان در تطبیق خود با دنیای اطراف، او را مجبور به انزوا به مثابه کنشی منفعلانه کرده است و او را در غم غربتی تسکین ناپذیر فرو برده است؟ و یا انزوا کنش فعال و داوطلبانه قهرمان برای پشت کردن به ارزش‌های دنیای مدرن از جمله مصرف‌گرایی است تا با نه گفتن به سبک زندگی تحمیلی غرب بتواند زندگی را به گونه‌ای اصیل درک و خلق کند.

۳- پیشینه پژوهش

در مورد هر دو نویسنده مقالات و پژوهش‌های بسیاری به تالیف رسیده است. اگرچه در مورد آل احمد تحلیل‌های گفته‌پردازانه (énonciative) و روایت‌شناسانه کمتر به چشم می‌خورد. رمان نفرین زمین غالباً از منظر جامعه‌شناسی و تاریخی تحلیل شده است تا تحلیل روایی قهرمان داستان. در این میان می‌توان به مقاله دکتر المیرا دادور با عنوان «بررسی و تحلیل رمان نفرین زمین» منتشره در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز ۱۳۸۳ شماره ۱۹۰ اشاره کرد. و همچنین مقاله‌ای با عنوان «رسالت روشنفکر و نزاع سنت و تجدد در رمان نفرین زمین» تالیف دکتر ابراهیم رنجبر منتشره در نشریه زبان و ادب فارسی (دانشگاه تبریز) پاییز و زمستان ۱۳۹۱ شماره ۲۲۶ که باز با رویکردی اجتماعی به تحلیل رمان پرداخته است. در حوزه ادبیات تطبیقی هم مقاله «بررسی ورود مدرنیته در رمان نفرین زمین و خوشه‌های خشم» تالیف سودابه صادقی و میثم زارع و منتشره در مطالعات تطبیقی ۱۳۹۶ شماره ۴۱ با رویکردی مضمونی موقعیت اجتماعی نسبتاً مشابهی را در ایران و آمریکا در دو رمان مورد بررسی قرار داده است. مناسب است که از مقاله‌ای در این حوزه نام ببریم که با رویکرد متفاوت مارکسیستی به موضوع قهرمان نگرسته است: «قهرمان مساله‌دار در رمان‌های مدیر مدرسه و سووشون» تالیف علی حسن‌زاده میرعلی و رزاق رضویان منتشره در پژوهش‌های ادب عرفانی ۱۳۹۰ شماره ۱۷ که پروبلماتیک بودن قهرمان داستان رئالیستی را بر طبق تعریف لوکاچ مبنای پژوهش قرار داده است. در مورد لوکلزیو می‌توان به مقاله «مضمون گریز در رمان بیابان نوشته ژان ماری گوستاو لوکلزیو» تالیف الهام سجادی، منتشر در مجله زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سنندج سال دوم تابستان ۱۳۹۰ شماره ۷ اشاره کرد که با رویکرد نقد مضمونی به بررسی گریز و انزوایی قهرمان در یکی از مهمترین آثار لوکلزیو پرداخته است. مقاله «چگونگی تبلور جهان معنوی و بازیابی هویت در شخصیت‌های داستانی لوکلزیو» تالیف محمد رضا محسنی و منتشر در مجله پژوهش زبان‌های خارجی ۱۳۸۹ شماره

۵۵ با رویکردی مشابه، مضمون هویت‌یابی قهرمان را مورد بررسی قرار داده است. در این میان مقاله «مولانا و لوکلزیو: دو روایتگر جستجوی اسرارآمیز طلا» نوشته دکتر فریده علوی و منتشر در مجله قلم شماره ۷ سال ۱۳۸۷ با رویکرد تطبیقی، اصالت‌جویی قهرمان را در چهارچوب ادبیات عرفانی مورد بررسی قرار داده است. نهایتاً مقاله «اگزستانس و اگزستانسیالیسم در نزد شخصیت‌های ژان-ماری گوستاو لوکلزیو» تألیف دکتر وحید نژاد محمد منتشره در مجله مطالعات زبان و ترجمه ۱۳۹۵ شماره ۲ با رویکردی فلسفی-زبان‌شناختی به این مضمون اساسی پرداخته است.

۴- نظریه

در این مقاله از نظریات دومینیک منگونو^۱ در باب گفته‌پردازی ادبی^۲ استفاده کرده ایم. او که استاد ادبیات مدرن و زبان‌شناسی است، آثار مختلفی در زمینه تحلیل گفتمان و گفته‌پردازی تألیف کرده است و معتقد است برای تحلیل آثار ادبی دیگر رویکردهای صرفاً گرامری (مبتنی بر زبان‌شناسی ساخت‌گرا) کافی نیستند و «تحلیل‌گر زین‌پس ملزم به کار بست یک نظریه گفته‌پردازی است که مقولاتش نه تقلیل‌پذیر به مقولات دستور زبان و نه به مقولات علوم بلاغی هستن» (منگونو، ۱۹۸۶: ۶). مفاهیم گفته‌پردازی^۳، صحنه گفته‌پردازی (ژانر گفتمان)^۴ و بیناگفتمانیت^۵ از مفاهیم کلیدی نظریات او هستند. به عقیده او تنها به لطف یک نظریه گفته‌پردازی می‌توان دنیای متن را به دنیای خارج متن^۶ پیوند داد و بدون این پیوند تحلیل متن ناقص خواهد بود. همچنین از نظریات منتقد آمریکایی برایان ریچاردسون^۷ در باب روایت دوم شخص و انواع آن بهره گرفته‌ایم. این استاد ادبیات انگلیسی و نظریه‌پرداز روایت معتقد است که در روایت دوم شخص امکان یکی‌شدن راوی و مخاطب فراهم می‌شود و این حذف فاصله، افق‌های تفسیری نوینی به روی تحلیلگر می‌گشاید. در مورد تحلیل‌های سبک‌شناسانه هم منگونو و هم فردریک کاللا^۸ و کتاب «متد تفسیر سبک‌شناختی»^۹ او مورد ارجاع ما بوده‌اند.

- 1- Dominique Maingueneau
- 2- Enonciation littéraire
- 3- Enonciation
- 4- Scène d'énonciation (la genericité)
- 5- Interdiscursivité
- 6- Contexte
- 7- Brian Richardson
- 8- Frédéric Calas
- 9- Méthode du commentaire stylistique

۵- بحث

۵-۱- قهرمان انزواطلب در رمان صورت-جلسه لوکلزیو

صورت-جلسه اولین رمان ژان ماری لوکلزیو در سال ۱۹۶۳ منتشر شده و جایزه Renaudot را برای نویسنده جوانش (لوکلزیو متولد ۱۹۴۰ است) به ارمغان آورد. رمان داستان جوانی به نام آدام پولو است که در انزوای خودخواسته‌ای در خانه متروکه‌ای بر فراز یک تپه زندگی می‌کند. او وقتش را به تماشای منظره، قدم زدن در ساحل، و پرسه‌زنی در خیابان می‌گذرد. او که می‌خواهد زندگی اصیل و هستی اصیل را تجربه کند به تدریج نشانه‌های جنون را از خود نشان داده و در تیمارستان بستری می‌شود. این رمان تحت تاثیر جریان رمان نو از یک سو و فلسفه اگزیستانسیالیسم از سوی دیگر می‌باشد. پیش‌درآمد^۱ رمان به توصیف قهرمان اختصاص یافته است در حالی که او در چهارچوبی کاملاً معنادار، یعنی در مقابل پنجره‌ای باز، قرار گرفته است. فراوانی عنصر پنجره در این قصه گویای معانی و مفاهیم فراوانی است. گاستون باشلار از آن به عنوان جداکننده فضای شخصی و درونی از فضای سرسام‌آور و گیج‌کننده بیرونی یاد می‌کند (باشلار، ۲۰۱۲: ۱۹۸). از میان نقش‌های گوناگونی که پنجره در ادبیات ایفا می‌کند، ما در اینجا تنها به نقش آن به عنوان عامل «محصورکننده» بسنده می‌کنیم که به معنی آن است که حضور معنادار پنجره، جدایی بین دنیای درونی و دنیای اجتماعی را تداعی می‌کند. به بیان دیگر، شخصیت اصلی داستان یعنی آدام که نامش تداعی‌گر انسان اول است که او هم در انزوایی بی‌دغدغه بسر می‌برد، قبل از آغاز قصه خود را به واسطه پنجره از جامعه مدرنی که او را در برگرفته جدا می‌کند. بنابراین داستان با انزوا، کناره‌گیری و جدایی آغاز می‌شود که بی‌شبهت با داستان آفرینش و هبوط آدام از بهشت نیست. در باب اندام آدام پولو، پیش‌درآمد چهره‌نگاری ساده و موجزی ارائه می‌دهد: «بی‌قدوقواره»، «کمی خمیده»، «با ظاهر یک گدا». (لوکلزیو، ۱۹۶۳: ۱۵) بدین سان ما با موجودی آشنا می‌شویم که به لحاظ ظاهری با اصول تمدن مدرن (زیبایی، جذابیت، قدرت و در یک کلام جذابیت ظاهری) مطابقت ندارد. پس از آن، نوبت رفتار آدام است: «ساعت‌ها یک‌جا نشسته»، «به ندرت از جایش تکان می‌خورد»، «نمی‌داند با دست‌هایش چه کند» (همان، ۱۵)، «مثل حیوانات مریض است» (همان، ۱۵)، «در مقابل پنجره باز دراز کشیده بود...» (همان، ۱۵). مجموع این نشانگان شخصیت بی‌رمق و بی‌جانی را ترسیم می‌کند که با اصول اساسی زندگی مدرن همخوانی ندارد: جنبش،

1- Incipit

انرژی، پویایی. در نهایت پولیپت^۱ در صفت برهنه (در سه شکل مذکر، مونث و جمع): «بالا تنه برهنه، سر برهنه، پاهای برهنه» (همان، ۱۵) تصویر مردی وحشی را، شبیه به رابینسون کروزوئه که در تنهایی خودخواسته‌ای زندگی می‌کند، تداعی می‌کند.

با این حال بر اساس این مثل که «عدو شود سبب خیر اگر خدا خواهد.» انزوا وقتی خودخواسته باشد می‌تواند ابزار مقاومت در برابر جامعه مدرن باشد، روشی برای محافظت از خود در مقابل روزمرگی، تکرار و از خودبیگانگی و نهایتاً مرگ روح در کثرت هولناک جمعیت. در رمان صورت-جلسه اثر لوکلزیو، انزوا در ابتدا به عنوان موقعیت گفته‌پردازی یعنی خانه متروک و بیمارستان روانی که قهرمان داستان به ترتیب در آنها سکونت دارد، نمایش داده می‌شود. مخاطب از وجود اولی از طریق نامه‌نگاری آدم با دختری به نام میشل باخبر می‌شود: «میشل عزیزم دوست دارم که خانه خالی بماند. امیدوارم صاحب‌خانه‌ها به این زودی نیابند [...] خوشحالم از اینکه همه‌جا فکر می‌کنند که مرده‌ام؛ اولش نمی‌دانستم که این خانه متروکه است؛ این از آن شانس‌هایی است که فقط گاهی در خانه آدم را می‌زند.» (لوکلزیو، ۱۹۶۳: ۱۷) در واقع نظام گفته‌پردازی موازی داستان، که یک راوی دانای کل (از خلال قصه) و یک راوی اول شخص (آدم پولو از خلال نامه‌نگاریش) را همزمان مدیریت می‌کند بسیار قابل توجه است. بدین گونه آدم، انزوای خودخواسته‌اش را با یک هم-گفته‌پرداز^۲ (میشل) از خلال یک متن (گفته‌پردازی فرعی^۳) در میان می‌گذارد. چیزی که تا حدودی انزوایش را زیرسوال می‌برد. انزوای متناقض آدم از طریق چنین مکانیسم روایی، می‌تواند بیانگر ناممکن بودن انزوای مطلق در دنیای مدرن باشد. با این حال او ازین انزوا خشنود است: «خوشبختانه دوستان زیادی نداشتم و با دختری هم در ارتباط نبودم زیرا اینها اولین کسانی هستند که از تو می‌خواهند از دیوانه‌بازی دست برداری، به شهر برگردی و زندگی را دوباره از سرگیری انگار که هیچ اتفاقی نیفتاده...» (همان: ۱۹)

آدم انزوایش را با اراده گسستش توجیه می‌کند. او از دوستانش بریده زیرا آنها متوجه اتفاقی که افتاده و غیرممکن بودن ادامه زندگی نیستند. برای آدم انزوا بیشتر یک مکانیسم دفاعی است تا نوعی سبک زندگی یا ماجراجویی. با این حال او تاکید می‌کند که مدت‌هاست بر او تحمیل شده است. به بیان دیگر این جامعه مدرن است که انزوا را بر او تحمیل کرده

۱- Polyptote آرایه ادبی که مبتنی بر تکرار کلماتی با ریشه یکسان است. مثلاً به کارگیری اسم، صفت یا فعل با یک ریشه. مثلاً «از نرفت نرفت انگیز پادشاه متنفرم.» یا «شهرزاد ماند. چه ماندنی! هیچ مانایی به او نماند!»

2- Co-éconciateur

3- Enoncé second

است: «مشکلی ندارم چون سال‌هاست منو به سکوت عادت داده‌اند...» (همان: ۱۸) با این حال این باعث نمی‌شود که انزوا به مثابه اختلال روانی و رفتاری نزدیک به جنون در نظر گرفته نشود: «تو به خیلی‌ها می‌گویی که یک یاروی دیوانه‌ای می‌شناسی که تنها در خانه‌ای متروک زندگی می‌کند و آنها از تو می‌پرسند چرا در تیمارستان بستری‌اش نمی‌کنند؟» (همان: ۱۸) به نظر می‌رسد جامعه اسلوب استاندارد را به افراد تحمیل می‌کند: کسی که از (با) ما نیست، دیوانه، بیمار و غیرطبیعی است. او باید محبوس شود (در تیمارستان یا زندان). تناقض در این است که برای تنبیه انزوا، منزوی می‌کنند. انگار که انزوا پاشنه آشیل جامعه مدرن است و آدم به این موضوع واقف است. برای فرار از عوارض منفی این جامعه، او خودش را در خانه متروک منزوی می‌کند. از سوی دیگر استفاده از عبارت «کپه‌ای از» «des tas de» برای افراد جامعه تحقیرآمیز است «tas» دراصل به معنی توده‌ای از اشیای رویهم ریخته شده است) و به مکانیسم یکپارچه‌سازی که قبلاً به آن اشاره کردیم برمی‌گردد. فروغی در مقاله‌اش در باب دیگر قهرمان لوکلزیو لالا در رمان بیابان (۱۹۸۰) اشاره می‌کند: «بدین‌سان مصرف‌گرایی جامعه مدرن انسان مدرن را به اسارت درمی‌آورد و از آنجا که قهرمان‌های لوکلزیو همواره در جستجوی آزادی هستند و هرگز تن به اسارت نمی‌دهند همواره در حاشیه و در گسست از زندگی متمدن مدرن زیست می‌کنند.» (فروغی، ۲۰۱۱: ۱۸)

وانگهی، براساس گفته‌پرداز اول (راوی اصلی) این انزوا نه تنها ژستی منفعلانه نیست بلکه مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و عملیات را ایجاد می‌کند: «زیرا بی‌گمان اینگونه زندگی کردن تنها در خانه‌ای متروک در بالای یک تپه خسته‌کننده است. لازمه آن، نظم، دوست داشتن ترس، تبلی و چیزهای عجیب و غریب و علاقه به سوراخ موش کردن و در آن حقیرانه و مرموزانه فرو رفتن، است...» (همان: ۲۸). خستگی، ترس، تبلی، تحقیر و رمزآمیز بودن عناصر اجتناب‌ناپذیر زندگی دور از تمدن هستند. آنها همچنین از سوی تمدن مدرن مطرود و منفور هستند. در حالی که در گفته‌پردازی دوم انزوا توسط آدام ارزشمند و دوست‌داشتنی شمرده می‌شود، از نظر اولین گفته‌پرداز آنچنان پذیرفتنی نیست. بنابراین صدای مدرنیته در این (اولی) و صدای ضد مدرن (یا مقاومت در برابر مدرن) در آن (دومی) شنیده می‌شود. در نتیجه نویسنده از طریق این موازی‌سازی در گفته‌پردازی قادر به خلق چندصدایی^۱ از صداهای متناقض می‌شود.

1- Polyphonie

۵-۲- قهرمان انزواطلب در نفرین زمین آل احمد

با کتاب نفرین زمین (۱۳۴۶)، جلال آل احمد به روایت ورود مدرنیته به ایران می‌پردازد. «بسیار خوب. این هم ده. دیروز عصر رسیدم.» (آل احمد، ۱۳۸۶: ۹) اینگونه پیش‌درآمد نفرین زمین آغاز می‌شود. عبارت «بسیار خوب» نشانگر یک گسست است، پایان جاده برای رسیدن به ده و اما همچنین پایان سبکی از زندگی زیرا بلافاصله با جمله «این هم ده» دنبال می‌شود. عبارت معرفی کننده «این هم» ده را وارد صحنه گفته پردازی می‌کند. چنین آغازی یک نشانه پیشگویانه برای ورود مسئله مدرنیته به داستان است که چند سطر بعد ظاهر می‌شود. در واقع گسست آغازگر رمان گویای گسست مدرنیته است. در ادامه، عدم قطعیت همچون ویژگی دیگر مدرنیته ظاهر می‌شود: «اسمش؟... حسن آباد یا حسین آباد یا علی آباد. معلوم است دیگر. اسم که مهم نیست. دهی مثل همه دهات [...] با این فرق که من در یکی معلم ورزش بودم در دیگری معلم حساب.» (همان: ۹) راوی یعنی معلمی که برای تدریس به روستایی دورافتاده فرستاده شده، در ادامه از سرنوشتش گله می‌کند که او را همیشه حواله دهات می‌کند و چنین نتیجه می‌گیرد: «بله دیگر چشمت کور. تو هم می‌خواستی تخم و ترکه یک آدم پدر مادر دار شهری باشی تا لای دست فاحشه‌های پاریس راه و رسم تمدن را بیاموزی، و گره کراوات و دستمال سفید و خم رنگری غرب...» (همان: ۹) در واقع مرتبط کردن «راه و رسم تمدن» و «فاحشه‌های پاریسی» تصویری تحقیرآمیز از مدرنیته غربی به وجود می‌آورد که با تصویراستعاری «خم رنگری» از تمدن غرب (وجه شبه آنها قدرت همسان‌سازی است) کامل می‌شود. سرانجام باید گفت از همین آغازین داستان، راوی علیه غرب جبهه می‌گیرد و مخاطب را منتظر شرح و بسط این موضع می‌گذارد. تعلیق ایجاد شده توسط جمله: «رها کنم.» آغازین را تمام می‌کند.

در این رمان گهگاه مشاهده می‌شود که راوی کارکردی غیر از کارکرد روایی خود، کارکردهای مکمل دیگری به ویژه کارکردهای ارتباطی و ایدئولوژیک بر عهده می‌گیرد: «فعلا هم ولم کنید. بعدا اگر حوصله داشتم راستش را برایتان می‌گویم.» (همان: ۱۰) نه تنها راوی مستقیما به مخاطب، خطاب می‌کند و ارتباطی را در دل قصه برقرار می‌کند، بلکه همچنین راستی روایت را با کاربرد قید «اگر» و فعل «حوصله داشتن» زیر سوال می‌برد. بدینسان او به صورت ضمنی می‌گوید که اگر حوصله نداشته باشد راستش را نخواهد گفت و بدین‌گونه شکافی بین راوی و مخاطب ایجاد می‌کند. شکافی که خود به انزوای راوی خواهد انجامید.

گفتم: «چرا ملا ندارند؟»

باز مکتی کرد و گفت: «آق معلم، تو که بهتر می‌دانی. این روزها همه می‌نشینند پای نقل رادیو و ملاها نازک نارنجی شده‌اند و تا بگویی بالای چشمتان ابرو است، قهر می‌کنند.»

پرسیدم: «یعنی تو آبادی همه رادیو دارند؟»

گفت: «نه آقا معلم. بدبخت‌ها نان ندارند. اما رادیو می‌گوید شهر شده عین شهر پریان. دست‌شان که برسد، می‌خرند. بعد هم راه می‌افتند می‌روند شهر که پول پارو کنند.»
(همان: ۱۹)

از خلال این گفتگوی شبانه بین معلم و درویش، مدرنیسم روستا به عنوان تم اصلی رمان مطرح شده و رادیو اولین تجسم آن می‌شود. تضاد ایجاد شده بین رادیو و ملاها بجاست. هردو روایت می‌کنند، سرگرم می‌کنند و آدمها را تعلیم می‌دهند ولی فعلا این اولی است که غالب شده است. نزدیکی شهر و بهشت (شهر پریان) به نظر حاصل تناقض مدرنیته می‌باشد زیرا شهر ذاتا ناسازگار با بهشت، پری یا هرگونه عنصر ماوراطبیعی می‌باشد. در واقع با این ادعای رادیو، درویش - که بیانگر تعلق به عرفان و معنویت‌گرایی است - به طور ضمنی دروغین بودن این در باغ سبز مدرنیسم را اعلام می‌کند. زیرا، از یک سو این باغ مبتنی بر تناقض (شهر/ پری یا بهشت) است و از سوی دیگر ادعاگر رادیوست که خود نمادی از مدرنیسم است. بنابراین باید به آن بدبین بود. در واقع بی‌اعتمادی به غرب، مدرنیته و مدرنیسم مضمون محوری چندین اثر از نویسنده است. اما برای فرار ازین غول که خود را به اشکال مختلف چون رادیو، تراکتور، آسیاب موتور، نشان می‌دهد، راوی که قهرمان داستان و معلم ده هم هست چه می‌کند؟ همانطور که گفته شد در ابتدای رمان او از سرنوشتش گله می‌کند که همواره باید از دهی به ده دیگر برود. اما در جای دیگر متوجه می‌شویم که این امری خودخواسته بوده و او در واقع از شهر و مدرنیسم آن به روستا پناه آورده است. «تاثیر تک‌نگاری‌ها و اندیشه ضدیت با مدرنیسم آل احمد در داستان‌های اقلیمی زمانی آشکارتر می‌شود که بدانیم بیشتر این نوع داستان‌ها در دهه چهل و پنجاه با چنین تفکری پدید آمدند و نویسندگان اقلیمی، بازآفرینی آیین‌ها و باورها و سنت‌های قومی و قبیله‌ای را نوعی مقابله با فرهنگ مخرب شهری و صنعتی پنداشتند و با این کار، از محیط نا امن و ناآرام شهر که آلوده مدرنیسم و ماشینیسم شده بود به سرای امن و آفتگاه روستا پناه بردند.» (صادقی شهپر، ۱۳۹۰: ۱۶۷)

معلم جدید در قبرستان سکنی می‌گزیند، در یکی از اتاق‌های مدرسه. مدیر و مباشر سعی می‌کنند او را از خوابیدن در قبرستان باز دارند اما او خودخواسته در قبرستان سکنی می‌گزیند. در فرهنگ ما، خوابیدن در قبرستان امری مذموم است. ازین رو قبرستان‌ها مکان‌هایی خلوت و متروک‌اند. پس شاید بتوان خانه متروک آدام پولو را با قبرستان آقا معلم مقایسه کرد. اما چطور یک معلم ده را که با بچه‌ها سروکار دارد، به جای جای ده سرک می‌کشد و می‌پرسد و احیاناً راه حل می‌دهد، می‌توان منزوی دانست؟ دقت در مثال‌های ذیل می‌تواند حضور ضمنی و پنهان انزوا در زندگی قهرمان داستان را نشان دهد:

«همه چیز آرام بود و هرگز نمی‌شد گمان ببری که زیر این آرامش روستایی، اضطرابی نهفته است.» (همان: ۲۲)

«تصمیم گرفتم ریشم را رها کنم. [...] اصلاً همه این کارها یعنی چه؟ یعنی تمدن؟ یا ادای فرنگی؟ یا وسیله تشخیص از دهاتی؟... که دیدم هر روز چه حرکات احمقانه‌ای که نمی‌کنیم. بله. راحت. همه این قرتی بازی‌ها باشد برای شهر.» (همان: ۳۹-۳۸) «اگر حوصله‌اش را می‌داشتم، هر کدام موضوعی بود پرکننده یک سال تنهایی. ولی به من چه؟ گور پدرشان هم کرده. نه آبی دارم، نه ملکی؛ و نه اصلاً از زمین نان می‌خوردم. تا ابد هم که نمی‌خواهم بمانم.» (همان: ۴۰)

به نظر می‌رسد علی‌رغم پویایی قهرمان در بطن زندگی روستایی، او دچار انزوایی نامحسوس است. اما آیا واژه «دچار» در مورد معلم رواست؟ به نظر پاسخ این سوال منفی است، زیرا او این وضعیت را انتخاب می‌کند، با همنشینی با درویش، سکنی در قبرستان و از دهی به ده دیگر رفتن همچون پدرش. اما این انزوا چه کارکردی در زندگی قهرمان دارد و این کارکرد چگونه بیان می‌شود؟

۳-۵- انزوا و مدرنیته: فرار یا مقاومت

«ستاره‌ها درشت و متالالی در آسمان آویخته و خیلی نزدیک؛ درست همچون دانه‌های تازه از دریای نور بیرون کشیده و نقره چکان. [...] آسمان به قدری نزدیک بود که به طالع‌بینان حق دادم و درد پلنگ‌ها را فهمیدم و نیز درد عاشقان را. [...] و سگی که به مدارا رانده بودمش به در پنجه می‌کشید و گفت و گوی مرموز بانگ خروس‌ها، از پاس سوم یک

شب دهاتی خبر داد و از مردگان هیچ خبری نبود. نه اثری، نه اثری، نه سایه‌ای، نه وهمی. ولی... ولی چرا. انگار چیزی به چارچشم از جام شیشه خالی درها و از درون تاریکی کلاس‌ها - که این وقت شب هیچ علت وجودی نداشتند - مرا می‌پایید. این تازه وارد بی‌خواب شده چراغ به دست را که دنیای سکوت و ابدیت شبانه یک قبرستان را می‌آلود [...] و ترس، سایه‌ای گذرا بر خاطرم افکند. [...] چراغ را کشتم؛ و در نور ستارگان، بر فرش خاکی و بی‌نشانه مدرسه و به انتظار خوابی که نمی‌آمد، به استحال‌ای تن دادم که از قبرستانی، مدرسه‌ای و از ستاره‌ای، شعری و از درویشی، معلمی می‌سازد.» (همان: ۶۱-۶۰)

این تابلوی توصیفی که در روند قصه توقف ایجاد می‌کند، نمی‌تواند جز حاصل زیست انزوا در معلم باشد. او که در شهر شلوغی را تجربه کرده و از آن رمیده حالا در سکوت مطلق قبرستان و افسونگری آسمان آرامشی را تجربه می‌کند که دیری نپاییده رنگ ترس بخود می‌گیرد. آن چشم‌هایی که در آن تاریکی مطلق او را می‌پایند و از حضور او رنجیده‌اند، ارواح مردگان قبرستان (سنت) نیستند؟ معلم با حضور و سکنی در قبرستان حرمت‌شکنی کرده و همین گذر از حدود موجب انزوای اوست. از سوی او در این انزوا نمی‌پوسد و فاسد نمی‌شود. کافیس چراغ را بکشد و به ستارگان و آسمان متصل شود: «چراغ را کشتم و در نور ستارگان...» چراغ کشتن در شهر امری نارواست زیرا آتش مقدس و زنده است و خاموشی آن قتل روشنی است اما زیر نور ستارگان، قتل چراغ، زندگی بخشی به خود است از طریق «استحاله». مضمون استحاله^۱ در ادبیات مدرن نزد کافکا، یونسکو و لوکلزیو دیده می‌شود. در ادبیات پوچی، استحاله نشانه از خودبیگانگی^۲ انسان در متن تمدن تکنیک زده غرب است. حال آنکه در نزد لوکلزیو (آدام پولو از طریق جوشش با عناصر طبیعت می‌خواهد مستحل شود.) و جلال این استحاله فرد را در انزوا به کاینات متصل می‌کند. چارلز تیلور معتقد است: «هنر قرن بیستم به اکتشاف و حتی تحسین ذهنیت گرایش داشته است؛ و به اکتشاف نواحی نوینی از احساس و کاوش در تک‌گویی درونی مبادرت نموده است.» (تیلور، ۱۹۹۸: ۵۶۹)

با این حال انزوای قهرمان رمان در ادبیات قرن بیستم از قرن نوزدهم متفاوت است. قهرمان رمانتیک در عزلت و در تماس با طبیعت و به دور از مدرنیته به شادی‌های ناب و ساده‌ای دست می‌یافت که دست قهرمان عزلت‌جوی قرن بیستم از آن‌ها کوتاه است. به عقیده ماتئو

1- Métamorphose

2- Aliénation

بلیزل در کتاب رمان عجیب و غریب: «انزوای شخصیت دیگر خوشی‌های ساده‌ای را که رمانتیک‌ها در تماس با طبیعت و درونشان حس می‌کردند فراهم نمی‌کند. بلکه به صورت نامنظم، از خلال زمان و از طریق سلسله‌ای از تجربیات و حالات که در کنار هم چیده می‌شوند، من را آشکار می‌کند. [...] تجربه‌ی تنهایی دیگر فقط از طریق گسست از جریان جمعی درک نمی‌شود، آنطور که مثلاً فلور و مویاسان در نظر داشتند، بلکه آغازگر یک پروژه‌ی هویت‌پژوهی است.» (بلیزل، ۲۰۱۰: ۵۵)

بنابراین به نظر می‌رسد که انزوای معلم و سرخوشی و تسلا‌ی ناشی از آن مطابق با عزلت‌جویی قهرمان رمانتیک باشد، با این تفاوت که معلم ده کاملاً بریده از جمع نیست و در فعالیت‌های روزمره ده شرکت می‌کند ولی عملاً خود را تنها و بیگانه می‌یابد:

«می‌دیدم که او سر جای خودش نشسته است و این منم که زیادی‌ام. او در مسجد

می‌خوابد و من در قبرستانی از اعتبارافتاده.» (آل احمد، ۱۳۸۶: ۴۷)

«عیب کار این است که در این منظومه من زیادی‌ام. درست است که تو هم در این

ده غریبه‌ای؛ اما زیادی منم. [...] باید تو را می‌گذاشتند سر کلاس. حتی سر مدرسه. لعنت

به آن کسی که فرهنگ جدید را با میز و نیمکت و قرتی‌بازی شروع کرد. من یک جسم

خارجی‌ام که چشم ده را کور می‌کند.» (همان، ۴۸)

او سه بار عبارت «زیادی‌ام» را به کار می‌برد و با اینکه برای کار معلمی تربیت شده و دانشسرا رفته خود را «جسمی خارجی» در چشم ده می‌بیند. در اینجا اثراتی از بحران هویت آنطور که به گفته بلیزل برای شخصیت انزواطلب رمان قرن بیستم رخ می‌دهد، دیده می‌شود. معلم اگر معلمی نکند و خود را معلم نداند پس چیست؟ یا کیست؟ به عقیده دستغیب: «هدف درونمایه نفرین زمین اثبات بیهودگی ریشه کن شدن روستایی است و بدی دور شدن از آیین‌های کهن. آل احمد هنگامی که معلم مدرسه را در برابر درویش می‌گذارد و گیرایی سخن درویش و باسماه‌ای بودن درس‌های مدرسه را گوشزد می‌کند، به اینجا می‌رسد که صفایی بی‌شیله پيله، خوشدلی و آرامشی پری‌وار در سادگی زندگانی و طبیعت می‌بیند.» (دستغیب، ۱۳۹۰: ۵۳) و البته این آرامش پری‌وار دیری نخواهد پایید و هجوم تکنولوژی و مصرف‌گرایی آن را به زوال خواهدکشاند. طبیعتاً از دست آموزش جدید و درس و مشق مدرسه هم کاری برنمی‌آید و این است که قهرمان دچار بحران هویت می‌شود. حسن میرعابدینی هم در صدسال داستان‌نویسی ایران چنین می‌نویسد: «آموزگار، روشنفکر خسته از تمدن مصرفی شهر، به دنبال

گوشه‌ای دنج و ساکن در روستا ماوا گزیده است. او روستا را انسان در سکون می‌خواهد که حتی وجود خودش - به عنوان عنصری شهری - را نیز زاید می‌پندارد. با برداشتی رمانتیک به ده رفته است، به گمان اینکه با زندگی ساده‌تر و متعالی‌تری برخورد کند، اما آرامش را در آنجا نیز نمی‌یابد. (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۵۱۲) البته می‌توان جمله آخر را مطلق ندانست چرا که حداقل یکبار راوی تجربه آرامش و خلسه را در روستا دارد که در بالا به آن اشاره شد. به‌غیر از این استثنا باید به میرعابدینی حق داد که او آرامش جست‌اش را در روستا نمی‌یابد زیرا روستا در حال پوست‌اندازی است و دارد شهری می‌شود.

در مورد آدام پولو بحران عمیق تراست. پرسش او ورای هویت، مسئله آگریستانس را در بر می‌گیرد. او به دنبال آگاهی به هستی (conscience de l'être) است و در تیمارستان با پزشکان در این باب جدل می‌کند. در هر حال انزوا چه در شکل رمانتیک و چه در شکل مدرنش با ایجاد گسستی از جمع و جامعه آغاز و تعریف می‌شود. با دریافت این حقیقت که دیگر نمی‌توان ادامه داد. باید روندی را قطع کرد. باید از زندگی مدرن فاصله گرفت. و این گسست کنشی است فعال که شجاعت می‌خواهد. ازین رو هر دو قهرمان دور از ترس خانه می‌کنند، آدام در خانه‌ای متروکه بر بالای تپه ای مشرف به دریا و آقا معلم در قبرستانی متروکه. به عقیده مارینا سال: « سکوت از نظر لوکلزیو نه فقدان کلام است و نه توقف ذهن، بلکه می‌تواند نمایانگر شکلی از ارتباط بی‌واسطه و حقیقی بین انسان و جهان باشد» (سال، ۱۹۹۶: ۹۰) و البته این سکوت در گسست از هیاهوی شهر محقق می‌شود، که همین امر را می‌توان در نفرین زمین آل احمد نیز دید: هرچند که ده خالی از هیاهو و بلبشو نیست ولی معلم در قبرستان سکنی می‌گزیند و محل کار او هم همان قبرستان متروک است.

«تو گمان می‌کنی هر چه مصرف بیشتر، زندگی پر و پیمان‌تر، و عمر ادا شده‌تر و آن پیرمرد و این ماه جان و همه دهاتی‌ها به قناعت، «گمان» نمی‌کنند، بلکه «عمل» می‌کنند. و برایشان هر چه مصرف کمتر، زندگی آرام‌تر و آن وقت برای جبران این آرامش که به کسالت می‌انجامد، انتظار امر عجیب و ناچار از خارج [...] . پیچ رادیو را باز کردم و تپیدم زیر کرسی. داشت قرعه‌کشی بلیت‌های بخت‌آزمایی را پخش می‌کرد. با چه شیرین زبانی‌ها و چه گل کاشتن‌ها؛ که دیدم حتی حال تفنن نیست و این رادیوی کوفتی هم که هیچ جای دیگر را نمی‌گرفت؛ عین اتاقی با یک پنجره؛ که تازه بازش هم بکنی، مدام رو به مزبله‌ی دنیای غرب است. پیچش را بستم و رفتم به فکر.» (آل احمد، ۱۳۸۶: ۱۵۲)

به کارگیری روایت دوم شخص مفرد که در داستان کمتر رایج است خواننده را دچار نوعی دودلی می‌کند. «تو گمان می‌کنی...» این «تو» اشاره به مخاطب دارد یا همان «من» راوی است که از خود بدرآمده و خود را از بیرون نظاره می‌کند؟ التقاط سطوح گفته‌پردازی چه کارکردی در داستان آل احمد دارد؟ برایان ریچاردسون نظریه پرداز آمریکایی در مقاله‌ای با عنوان «بوطیقا و سیاست روایت دوم شخص^۱» بر خلاف روایت‌شناسانی چون ژنت که روایت دوم شخص را بدلی از روایت اول شخص می‌دانند اینگونه اظهار می‌دارد: «روایت دوم شخص می‌تواند همچون هر روایتی تعریف شود که قهرمان خود را با ضمیر دوم شخص نشان می‌دهد. این قهرمان اغلب تنها ناظر و عمدتاً تنها مخاطب داستان است.» (ریچاردسون، ۱۹۹۱: ۳۱۱) او سه کارکرد از این ندای راوی^۲ معرفی می‌کند که عبارتند از: الف-کارکرد استاندارد که ضمیر «تو» همزمان به راوی، مخاطب و شخصیت اصلی داستان به عنوان فردی واحد اشاره می‌کند. ب-کارکرد ذهنی که «تو» را به شکل معمول در دفترچه‌های راهنمای خریدار به کار می‌برد. پ-کارکرد خود-انجام که «تو» گاه مخاطب و گاه ادغام مخاطب با یک یا چند شخصیت قصه است. (همان: ۳۱۳)

در مورد قصه جلال به نظر می‌رسد انتخاب راوی دوم شخص با گونه اول تطابق می‌کند. مصرف‌گرایی به عنوان مضمون این گزیده، راوی، مخاطب و قهرمان داستان را با هم و به عنوان یک فرد واحد مورد خطاب قرار می‌دهد و بدین‌سان نویسنده، این مضمون را از دام ذهنیت‌گرایی رها می‌کند. یکی شدن راوی و مخاطب، فاصله آنها را از میان برمی‌دارد و لحنی اخلاقی به جمله می‌بخشد. کارکردی که در مثل‌های اخلاقی^۳ ضمیر نامعین (on) در فرانسه بر عهده می‌گیرد. در این رابطه منگونو می‌نویسد: «درهم آمیزی مرزها در نظام اشخاص که ضمیر "on" ایجاد می‌کند امکان‌گذر (فرارفتن) از دوگانه بیرون/درون را فراهم می‌کند.» (منگونو، ۱۹۸۶: ۱۹). در ادامه، گزیده با راوی اول شخص ادامه پیدا می‌کند و با عبارت «پیچ‌اش را بستم و رفتم به فکر.» پایان می‌پذیرد. بستن پیچ رادیو به بستن تنها پنجره اتافی رو به آشغال‌دانی «مزبله» تمدن غرب مقایسه شده است. رویگردانی از تمدن مدرن غرب جز با بستن منظره و پناه بردن به تفکر میسر نمی‌شود. کنش ذهنیت‌گرا^۴ با راوی اول شخص بیان

1- The Poetics and Politics of Second Person Narrative (1991)

2- Voix narrative

3- Maximes

4- Subjectif

شده که یادآور انزوا و عزلت قهرمان داستان هم هست. پناه بردن به تفکر (یا رویاپردازی) که کنشی به غایت رمانتیک است در مقابل رادیو که پنجره فرهنگ مدرن غرب است تعریف شده است.

از سوی دیگر در رمان نفرین زمین با تکنیک قصه‌های افزوده^۱ روبرو هستیم. در این تکنیک روایت یک قصه اصلی و مسلط وجود دارد (قصه آقا معلم و استقرارش در ده) که یک یا چند فرا-قصه^۲ را در خود می‌گنجاند (در اینجا تنها یکی). به عقیده ژنت: «کارکرد این فرا-قصه‌ها وابسته به نوع رابطه ایست که با قصه اولیه ایجاد می‌کنند.» (ژنت، ۱۹۷۲: ۲۴۲-۲۴۳). ژان کامپفر^۳ این روابط را اینگونه دسته‌بندی می‌کند: «وقتی رابطه آنها علی است، می‌تواند کارکرد توضیحی^۴ داشته باشند به عنوان مثال در رمان *رمان طنز*^۵ پل اسکازن^۶ فرا قصه‌های خود-زندگی نگارانه شخصیت‌های اصلی به اطرافیان آنها امکان شناخت حوادثی که وضعیت فعلی آنها را رقم زده می‌دهد. اما هنگامی که رابطه مضمونی است، ما با کارکرد بازگونی یا همسانی سروکار داریم. در همین رمان پیش می‌آید که شخصیت‌ها به هنگام شب‌زنده‌داری «قصه‌های اسپانیولی» را که حکایتگر ماجراجویی‌های عاشقانه و جنگی هستند تعریف می‌کنند. این قصه‌ها تضاد زنده‌ای با عشق‌های مستهجن و کتک‌کاری‌های قصه اصلی ایجاد می‌کنند.» (کامپفر، ۲۰۰۳: ۴). و اما فرا-قصه داستان نفرین زمین یک حکایت خود-نگارانه از شخصیت فضل‌الله است که حاوی خاطرات فرارش از ده و رفتن به سربازی است. وقتی آقا معلم برای تعطیلات نوروز به شهر برمی‌گردد، مخاطب با این قصه از طریق خوانش آقا معلم (راوی داستان اصلی، مخاطب داستان فرعی) از دفتر خاطرات فضل‌الله (شخصیت داستان اصلی، راوی داستان فرعی) آشنا می‌شود. هیچگونه رابطه علی بین این دو قصه وجود ندارد و بنابراین فرا-قصه فضل‌الله نمی‌تواند کارکردی توضیحی داشته باشد. اما رابطه مضمونی از نوع تضاد بین دو قصه برقرار است. قصه اصلی روایت واقع‌گرا و جدی در مورد وضع

1- Récits intercalaires

۲- Métarécit قصه‌ای در دل قصه اصلی که می‌تواند روابط متفاوتی با آن برقرار کند.

3- Jean Kaempfer

4- Fonction explicative

5- Roman comique (1651)

۶- Paul Scaron رمان نویس، شاعر و نمایشنامه‌نویس فرانسوی قرن هفدهم میلادی است. او معرف ژانر بورلسک (Burlaque) به کمدی قرن هفدهم است. سبک او باروک بود. *رمان طنز* و *ویرژیل با لباس مبدل* از معروفترین آثار او هستند.

روستا، شش سال پس از اصلاحات ارضی و نشانگر پوست انداختن مناسبات روستایی و تاثیر ماشین بر اقتصاد و فرهنگ روستاست. و البته همه اینها در متن یک راوی اول شخص از شهر و مصرف‌زدگی فراری. اما فرا-قصه فضل‌الله، نقیضه^۱ فرار و انزواطلبی قهرمان اصلی است پر از حماقت و ترس. و البته این تضاد وقتی کامل می‌شود که اولین برخورد فضل‌الله و آقا معلم را در قصه اصلی به یاد آوریم که حین آن فضل‌الله از آقا معلم درخواست قرص کمر می‌کند. قصه فضل‌الله وقتی روایت می‌شود که قهرمان در حال ترک روستا و رفتن به شهر برای تعطیلات است. در غیاب قهرمان، ضدقهرمان یا کاریکاتور او روایت می‌کند و خود قهرمان هم به ردیف مخاطبان پیوسته است. آیا نمی‌توان فضل‌الله را سویه حقیر و اسیر و بی‌پناه قهرمان مقاوم در برابر جهان مدرن دانست؟ در تعلیق گذاشتن مخاطب بین همدلی با آقا معلم یا ترحم بر فضل‌الله از طریق ساختار قصه‌های افزوده و ایجاد ابهام معنایی-دریافتی، رمان را به لحاظ فرمی به اثری ضد مدرن (و نه لزوماً پست-مدرن) تبدیل می‌کند.

از سوی دیگر رمان صورت-جلسه با روایت دوم شخص پایان می‌پذیرد: «تا اوضاع بدتر نشده داستان تمام شده است. اما صبر کنید. خواهید دید. من (حواستان هست که من این کلمه را زیاد به کار نبرده‌ام) گمان می‌کنم می‌شود به آنها اعتماد کرد. واقعا عجیب خواهد بود اگر در روزهای آتی در مورد آدام و حواشی‌اش، چیزی برای گفتن نباشد.» (لوکلزیو، ۱۹۶۳: ۳۱۵) به نظر می‌رسد در اینجا گونه سوم کارکرد ندای روایتگر مورد نظر ریچاردسون در کار است. مخاطب و شخصیت‌ها در هم می‌آمیزند. راوی، مخاطب و شخصیت‌هایی چون میشل (نزدیک ترین شخص به آدام)، پزشکان تیمارستان که با او مصاحبه می‌کنند، مادرش که منتظر نامه‌ای از اوست و حتی مردم شهر را به ادامه داستان دعوت می‌کند. با وارد کردن مخاطب به صحنه روایت، راوی اول شخص (که حضور حداقلی خود را یادآور می‌شود) که قبلا خود آدام بوده (در نامه‌نگاری‌هایش با میشل) در قامت یک خبرنگار ظاهر می‌شود و گفته‌پردازی با فرضیه زنده ماندن آدام به پایان می‌برد (پایان روایت همواره پایان عمر قهرمان است). مخاطب با پیچیدگی در احراز هویت «من» روبرو می‌شود. این «من» آدام است که روایتش را پایان می‌دهد و به مخاطب امید بازگشت می‌دهد؟ یا شاید یکی از شخصیت‌های اطراف آدام همچون میشل است؟ یا راوی دانای کل که خود را آشکار می‌کند (و یادآور می‌شود که به ندرت این کار را کرده است انگار که این خودآشکارگری کنشی قبیح است). در هر حال ابهام پایانی روایت که

ناشی از حضور روایت دوم شخص و اول شخص در کنار هم است، در راستای ادغام انسان و طبیعت رخ می‌دهد. راوی-مخاطب-قهرمان در جوششی گفته‌پردازانه غیرقابل تفکیک هستند. این شاید همان تجربه خلسه مادی در قالب نوشتار باشد زیرا لوکلزیو می‌گوید: «راز مطلق تفکر احتمالاً این میل فراموش‌نشدنی به دوباره فرورفتن در خلسه‌آورترین پیوندها با ماده باشد.» (لوکلزیو، ۱۹۶۷: ۴۸) بدین‌سان انزوای اولیه آدم که در خانه متروکه و در فقدان رابطه با دوستانش و دنبال کردن سگی در ساحل و خیابان تجلی پیدا می‌کرد در پایان داستان به جوشش و پیوند با دنیا ختم می‌شود. گرچه این پیوند به معنی بازگشت یا آشتی با تمدن مدرن نیست بلکه به معنای فرارفتن از ستیزه یا مقاومت و ساختن یک فضای ارتباطی تازه است.

۶- نتیجه‌گیری

هر دو قهرمان نفرین زمین و صورت-جلسه با گسستی از جامعه‌ی مدرن به انزوا می‌روند. عزلتی البته خودخواسته که از انتخاب وجودی آنها ناشی می‌شود. این گسست البته هرگز از سر ترس و فرار نیست. آنها عافیت طلب نیستند بلکه از فرصت انزوا برای ایجاد رابطه‌ی نوین با جهان و انسان‌ها بهره می‌برند. پیوند یا جوششی که آنها در انزوا با هستی برقرار می‌کنند، باعث می‌شود از نو در هویت خود تفکر کنند و جایگاه خود را در هستی باز تعریف کنند. آدم پولو به هستی (در تعریف هایدگری خود) می‌اندیشد و در تلاش برای التقاط با عناصر معدنی، نباتی و حیوانی است. معلم ده در رمان جلال در سکوت قبرستان و آسمان پر ستاره به تسلا می‌رسد. بنابراین بازیابی و باز تعریف هویت، کارکرد اصلی عزلت برای قهرمانان این داستان‌هاست. از سوی دیگر این فضای عزلت از طریق نوعی گفته‌پردازی موازی (در هر دو رمان) و استفاده از روایت دوم شخص مفرد و جمع بازنمایی می‌شود. همچنین حضور چشمگیر واژگان گسست در هر دو رمان، فضای ضدمدرنی هر دو را تقویت کرده و از هر دو رمان سنگرهایی برای مقاومت در برابر جهان مدرن می‌سازد. علی‌رغم اینکه هر دو قهرمان در پایان داستان از فضای خود کنده می‌شوند (آدم به تیمارستان منتقل و معلم به ده دیگر) که تا حدی نشانگر برتری نیروهای همگون‌ساز مدرنیته است، اما با جوششِ روایی راوی-مخاطب-شخصیت، فضای بکر انزوا و جریان تعیین هویت به استمرار می‌رسد. در واقع قهرمان انزواطلب که به دنبال وجود و هویت خود و رای ماشین و مصرف زدگی می‌گردد به خانه‌ای

متروکه خارج از شهر و یا به روستا می‌گریزد ولی در نهایت مجبور به خروج ازین فضاهای اشغال شده توسط تمدن مدرن است. شاید بتوان گفت انزوا ممکن نیست، البته برای کسی که از مدرنیته فرار می‌کند حتما همینطور است. اما به نظر می‌رسد قهرمانان این دو داستان بیشتر جویندگان هویت حقیقی خویش هستند. ازین رو انزواطلبی آنها نه فرار از تمدن برتری‌جوی غرب بلکه ایجاد امکان فاصله‌گیری به منظور کشف و شهود و درک خویشتن خویش است.

۷- منابع

- آل احمد، جلال (۱۳۸۶). (چاپ اول ۱۳۴۶). نفرین زمین، تهران، انتشارات مجید.
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۹۰). نقد آثار جلال آل احمد، تهران، خانه کتاب.
- صادقی شهپر، رضا (۱۳۹۰). جلال پژوهی (مجموعه مقالات در باره جلال آل احمد)، به کوشش دکتر محمود بشیری، تهران، انتشارات خانه کتاب.
- میرعابدینی، حسن (۱۳۸۰). صدسال داستان‌نویسی ایران، جلد اول و دوم، تهران، چشمه.
- Foroughi Hassan, Sajadi Elham (2010-2011). « Retour au désert ou refus de la modernité dans Désert de Le Clézio » in *Revue des Etudes de la Langue Française*, 2e année, no. 3, pp. 17-27.
- Bachelard, Gaston (2012). (Première édition, 1957). *La poétique de l'espace*, PUF, coll. Quadrige.
- Bélisle, Mathieu (2010). *Le drôle de roman. L'œuvre du rire chez Marcel Aymé, Albert Cohen et Raymond Queneau*, Montréal, Presse de l'Université de Montréal.
- Foucault, Michel (1993). (Première édition, 1975). *Surveiller et punir*, Paris, Gallimard.
- Genette, Gérard (1972). *Discours du récit*, in *Figures III*, Paris, Seuil.
- Kaempfer, Jean (2003) *La Voix narrative: Méthodes et problèmes*, <https://www.unige.ch/lettres/framo/enseignements/methodes/vnarrative/vnintegr.html#vn083100> (consulté le 31 décembre 2019)
- Le Clézio, J.M.G. (1963). *Le Procès-verbal*, Paris, Gallimard.
- (1967). *L'Extase Matérielle*, Paris, Gallimard, coll. « Le Chemin ».

Maingueneau, Dominique (1986). *Linguistique pour le texte littéraire*, Paris, Armand Colin.

Richardson, Brian (1991). « The Poetics and Politics of Second Person Narrative », *Genre*, n° 24, 1991, p 309-330

Salles, Marina (1996). *Parcours de lecture, Le Procès-verbal*. Paris, Bertrand-Lacoste.

Taylor, Charles (1989). *Les Sources du moi. La formation de l'identité moderne*, Montréal, Boréal.